

Ж.Д. Рапишева

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты

А.А. Бодыкова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
филология факультетінің магистранты

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПОЛИМӘДЕНИ КЕҢІСТІГІНДЕ ТІЛДІК ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

XXI ғасырдың тіл ғылымында тілді тұтынушы адамға, шығармашылық тұлғаға қатысы тұрғысынан қарастыратын жаңаша зерттеу бағытының бірі тілдік тұлға теориясы болып табылады. Бұнда тілі арқылы тұлғаны тану мәселесі, яғни тілдік тұлға ұғымы және тілдік тұлға феномені, тілдік тұлғаның мазмұны, қалыптасуы, тілдік тұлғаның типтері не түрлері, деңгейлері сияқты мәселелер қарастырылады.

Жеке тілдік тұлғаның ұлттық болмысын ашудың маңыздылығы туралы ғалым Ж.А.Манкееваның пікірлеріне жүгінсек: «Белгілі бір тілдік тұлғаның шығармашылық танымдық мазмұны дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесінен тұрады. Сондықтан тілдік тұлғаны алдымен ұлттық тілдік тұлға ретінде түсінеміз. Себебі тілдік тұлға табиғаты тұлғаның ұлттық мәдени сатысымен тікелей байланысты» [1, 281] болып шығады.

Демек, алғашқы тілдік тұлға (бірінші) өз мәдениетінде әлеуметтендіру шеңберінде қалыптасады (әлеуметтанудағы әлеуметтендірудің бұл түрі әлеуметтанушылардың алғашқы әлеуметтендіруі деп аталды). Екінші тілдік тұлға шет тілін оқыту үдерісінде қалыптасады, онда бөтен тіл мен бөтен мәдениет (әлеуметтануда бөтен мәдениетті меңгеру, өз және бөтен мәдениеттердің тілдік санадағы өзара қарым-қатынасы билингв аккультурация түсінігімен сипатталады) меңгеріледі.

И.И.Халеева ұсынған екінші тілдік тұлға моделі – екінші тілдік тұлға адамның мәдениетаралық деңгейде қарым-қатынас жасау қабілеті ретінде анықталады. Бұл қабілет оқылатын тілдің вербалды-семантикалық кодын, яғни сол әлемнің тілдік бейнесін «әлемнің жаһандық суретін» меңгеруден құралады [2, 168].

Екінші тілдік тұлға мәселесі соңғы жылдары қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқыту мәселесіне қатысты зерттеулерде көтеріле бастады. Ересектерге, оның ішінде мемлекеттік қызметшілерге мемлекеттік тілді үйретудегі тілдік тұлға мәселесіне қатысты ғалым Б.Хасановтың «Мемлекеттік қызметшінің тілдік тұлғасы және тілдік орта» атты еңбегін атауға болады. Ғалым: «Мемлекеттік қызметшінің тілдік тұлғасы – нақты білім мен түсінік жиынтығын меңгерген, мемлекеттік қызметте өзін сөйлеу іс-әрекетімен танытатын тұлға», – деп атап көрсетеді [3, 99].

Толыққанды тілдік тұлғаны қалыптастыру үшін оның тіл туралы ғана емес, сондай-ақ ұлттық мәдениет, психология және сипаты туралы түсінігін қалыптастыру қажет.

Ұлттық (ана) тілді ғана емес, оның мәдениетін де тасымалдаушы болып табылатын тілдік тұлғаны бірінші/бастапқы/алғашқы немесе ұлттық тілдік тұлға деп атауға болады. Кейбір жағдайларда, әсіресе, Қазақстан, Ресей сияқты көпұлтты қоғамда функционалдық негізгі тілдер біреуден артық болуы мүмкін (ана тілі мен орыс тілі). Мұндай жағдайда адам сол және басқа тілді бірдей дәрежеде меңгерген, бұл тілдердің ана тіліне және екінші тілдерге бөлінуі өте күрделі етеді: екінші тіл материалдық және рухани орыс мәдениетімен, оның мәдени тұжырымдамаларымен, әдет-ғұрыптарымен және т.б. ана тілімен бірдей меңгеріледі, яғни тілдік тұлға оқытылатын екінші тілдің вербалды-семантикалық кодын (тіл тасымалдаушылар әлемінің тілдік және тұжырымдамалық суреттерін) меңгеруден құралады. Мұндай тілдік тұлғаны біз екінші тілді тұлға деп айта аламыз және оған анықтама бере аламыз: екінші тілдік тұлға – екінші тілде мәдениетаралық деңгейде қарым-қатынас жасауға қабілеттілігінің жиынтығы бар тұлға [4, 38].

Екінші тілдік тұлға ретінде қалыптастыру міндетінде әлемді сол тіл иеленушілері сияқты көре алатындай ету мүмкін емес. Шет тілдік мәдениетке бейімделу айтарлықтай табысты болуы мүмкін, бірақ сананың терең қабаттарына жүгінгенде туғаннан бастап қабылданған қоршаған болмыстың құбылыстарын бейнелеу және жіктеу үлгілері, көбінесе тұлғаның терең уәждемелерін детерминациялайтын ана мәдениетінің негізгі «архетиптері» елеулі өзгерістерсіз қалады. Басқа не бөгде фонды басқа мәдениет өкілдерінің әлеміне көзқараспен таныстыру қажет, бірақ бұл ретте, бөгде фонның қандай да бір бөтен тілдің тілдік тұлғасы болмайтынын есте сақтау қажет.

Сонымен, басқа тілдің вербалды-семантикалық кодын, яғни сол тіл әлемінің тілдік бейнесін және адамға жаңа әлеуметтік шындықты түсінуге мүмкіндік беретін әлемнің тұжырымдамалық суретін меңгерген тұлғаны екінші тілдік тұлға деп санауға болады.

Ә.Д.Сүлейменованың айтуынша, кеңес кезінде Қазақстанда қостілділіктің дамуы «көптеген жылдар бойы қостілділік кезінде ана тілін сақтау, алмастыру және жоғалту бүркемеленіп келді. Керісінше, орыс тілімен байланыста болатын тілдерді байыту міндетіне ерекше көңіл бөлінді. Қостілдіктің әлеуметтік-қызметтік талдауы көбінесе тілдік түсінік пен ұлттық сана-сезім сияқты өте маңызды факторлардың есебінсіз жүзеге асты» [5, 57].

Осы мәселені арнайы зерттеген профессор Б.Хасанов «Қостілділік адамдардың рухани жағынан өсуіне жағдайлар жасайды. Адам үшін қостілділік – ойын жеткізу, шындықты тану құралы болумен бірге көпұлтты қоғамда қарым-қатынас жасау құралы да; бұл жерде оның негізгі компоненті (ана тілі) ұлттық компонентін сыпаттаса, басқа компоненті (екінші тіл) әртүрлі ұлт өкілдерін тану, басқа халықтардың мәдениеттерін игеру құралы болады. Қостілділіктің адамның үйлесімді дамуындағы рөлі орасан; өйткені, ол көпұлтты қоғамда жан-жақты дамудың және де өзін танытудың аса маңызды құралы» деп жазады [3, 12-13].

Еліміздің әлемнің дамыған елу мемлекеті қатарынан орын алуы үшін бәсекеге қабілетті, жан-жақты дамыған жас ұрпақты қалыптастыру мәселесі алға шығып отыр. Өйткені тек бәсекеге қабілетті азаматтар ғана Отанымыздың тұрақты дамуына, бәсекеге қабілеттілігіне өз үлесін қоса алады. Адамның өзін-өзі ұстау мәдениеті мен өзгелермен қарым-қатынас жасау мәдениетін болашақ ұрпақ бойында қалыптастыруды білім беру үдерісі мен өз құқығын қорғай білетін сауатты тұлғаны тәрбиелеу үдерісінен бөліп қарастыруға болмайды.

Жаһанданудың барынша қанат жая түсуімен бірге тіл империализмі де күшейіп, қостілділік пен көптілділік басқаша сипат алып келеді. Сондықтан да, қостілділікке, «үш тұғырлы тілге» барынша назар аударылуда.

Қазіргі таңда Қазақстан қоғамында *үштілділік* саясаты жүргізілуде, ол қазақстандықтардың қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеруіне бағытталған.

«Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс, – деп Елбасы бірнеше рет айтып өткен болатын. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі, ағылшын тілі – жаһандық экономикаға сәтті кіру тілі» (Н.Ә.Назарбаев).

Жаһандану мен интеграция заманында қазақ тілімен қоса көп тілді жеткілікті дәрежеде меңгеру және білім мен ғылымның барлық саласында білікті болу біздің жаңарған қоғамымыздың көрсеткіші болып отыр, себебі соңғы уақытта Қазақстан үштілділіктің әлеуметтік кеңістігіне айналууда.

Полимәдениеттілік – білім беруді мәдени плюрализм, қоғамды құрайтын барлық этникалық және әлеуметтік топтардың тең бағалылығын және тең құқылығын мойындау, адамдардың ұлт немесе дін тиесілілігі, жынысы мен жасы белгілері бойынша жіктеуді болдырмау ұстанымында құру. Білім беру жүйесінің түпкілікті модернизациялану үрдісінде шетел тілдері де алдыңғы қатарлы рөл атқарады. Үштілді білім беруге ұмтылу Еуропалық кеңес елдер тенденцияларына толыққанды сәйкес келеді [4, 15].

Тәуелсіз Қазақстан еліндегі лингвистикалық капиталды дамыту толерантты тілдік ортаны қалыптастыру қажеттілігін тудырады. Қазақстан жерін мекендейтін халықтардың тілдерін дамыту Қазақстандағы тілдік әралуандықты сақтауға мүмкіндік береді. Қостілділік / көптілділік тілдер мен мәдениеттер байланысының нәтижесі ретінде бүкіл әлемде орын алып отырған дамытушы құбылыс ретінде саналады [5, 206].

Сонымен қатар, қазіргі тіл білімінде көпэтносты және полилингвалды қоғамдағы жаппай түрдегі тілдік тұлғаны қалыптастыру мәселелері, сондай-ақ бүгінгі таңда Қазақстан мектептері мен жоғары оқу орындарының оқу дискурсында дамитын тілдік тұлғаның типологиясы мәселелері жеткілікті түрде терең әрі жан-жақты зерттелмеген.

Қазақстанның қазіргі заманғы лингвистикалық ортасы біркелкі емес. Қазақстандық жоғары оқу орындарының оқу дискурсында **екі мега-тіл** – қазақ және орыс тілі басым, бірақ осы тілдердің әрқайсысының билингвизм аясында меңгеру деңгейі әртүрлі [6, 130].

Көптілді тұлғаны қалыптастыру – бәсекеге қабілетті қоғам құрудың негізі. Бүгінгі күні көптілді білім беру – заман талабы. Тілдің адам өміріндегі ең шешуші рөл атқаратыны әркімге де түсінікті. Ол танудың, түсінудің, дамудың құралы. Көп тіл білу біздің мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғааралық және мәдениаралық қарым-қатынастардың аса маңызды құралы болып табылады.

Көптілділік мәселесі – Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлемнің алдында тұрған көкейтесті мәселелердің бірі, себебі жаһандандыру заманы тілдерді білуді талап етеді. Еуропада көптілділік қалыпты нормаға айналған, біз де осы қатардан міндетті түрде табылуға тиіспіз.

Қорыта айтқанда, «көптілділік» ұғымын «полимәдениеттіліктің» негізгі факторы ретінде қарастырып, полимәдениетті тұлға қалыптастырудың іргетасы болып табылатынын айқындау, «модернизациялану», «жаһандану» үдерістерін қабылдаудың бірден-бір құралы болып табылатын «көптілділіктің» ғылыми тұрғыда маңызын анықтау әлі де болса терең зерттеуді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Манкеева Ж.А. «Тілдік тұлға» мәселелерін зерттеу // Қазақ филологиясы: егіз негіз (ғылыми мақалалар жинағы). – Алматы: Арыс, 2010. – Б. 280-290.
2. Халеева И.И. О гендерных подходах к теории обучения языкам и культурам. – М., 2000. – 250 с.
3. Хасанов Б. Мемлекеттік қызметшінің тілдік тұлғасы және тілдік орта. – Астана, 2008. – 264 б.
4. Жетписбаева Б.А., Шункеева С.А. Современная языковая ситуация в условиях казахстанского полиязычия // Язык и литература в социокультурном пространстве: Международный сборник научных трудов. – Szombathely, Венгрия: SavariaUniversityPress, 2016. – С.12-17.
5. Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 344 с.
6. Шайбакова Д.Д. Функционирование русского языка в Казахстане: вчера, сегодня, завтра. – Алматы: КазУМО и МЯ им. Абылай хана, 2005. – 250с.

Хамзина Г.С., ф.ғ.к., доцент, Амангельдыева Ж., студент
М.Қозыбаев атындағы СҚУ, Петропавл қ.
gulzada_76@mail.ru

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ «ӨМІР-ӨЛІМ» КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Түрлі ұлттардың өзіне тән санасы мен дүниетанымын жеткізетін көркемдеуіш тілдік бірліктер бар. Мәдениет дамыған сайын ұлттық сана дами түседі. Ұлттық сананың дамуына әсер ететін факторлар: мәдениет, ұлттық құндылықтар, технологиялық даму, дін т.б

Дүниенің тілдік құрылымын құрайтын ол тұлғаның дүниеге деген көзқарасы. Ал дүниеге деген көзқарас концептілер жүйесін құрайды. Концепт ақиқатты когнитивті тұрғыдан тануға, болмысты тілдік тұрғыдан тануға мүмкіндік береді. Дүниенің болмысы ол адамның өмірі. «Өмір-Өлім» адамзатқа ортақ концептілердің бірі. В.Н Телияның пайымдауынша: «Концепт – біздің сол нысан туралы білетіміздің барлық жиынтығы, соның мағынасының барлық экспрессиясы» [1, 97].

Адамдар күнделікті өмірде жан мен тән, өмір мен өлім сөздерін көптеп пайдаланады. Бірақ әркім оны әртүрлі түсінеді. Сөз мағынасын түсіну ол адамның өмір тәжірибесіне тіл құдыретін түсіну деңгейіне байланысты әртүрлі деңгейде болады.

«Өмір» 1. Материяның қозғалу, даму, өсу көріністерінің жалпы жиынтығы, тіршілік. 2. Адам мен жан – жануарлардың, өсімдіктердің физиологиялық тіршілік ету, өсу процессі. 3. Өсу, даму процесінің белгілі бір кезеңі, сатысы; тірі организмнің тіршілік ету мерзімі ғұмыры (Қ.т.т.с. 653-б.).

Жазушы шығармаларында «Өмір» концептісі негізгі бірлік ретінде алынады. Адамзат үшін өмір – ол негізгі құндылық, ал оған деген көзқарас әртүрлі оған себеп, ұлттық менталитет, ұлттық сана. «Өмір» концептісінің болмысын тану қиын. Өмірдегі сан қилы оқиғалар сынды өмір концептісінің тілдік көрінісі де әртүрлі болып келеді.

Автор теңеу, метафора, эпитеттер белгілі бір концептіні жасауда шебер қолданылған. Әсіресе метафизикалық концептілер жазушы повестерінде көптеп кездеседі. «Метафизикалық перцептивтік, сенсорлық қабылдау, яғни сезіну әрекеті арқылы рухани құндылықтарды тану нәтижесінде ғана хабарланады. Адам тәжірибесі арқылы ғана танып білуге болатын, құбылысты даму барысында ғана түсінуге болатын ұғымдарды көзбен көріп, қолмен ұстап тану мүмкін емес. Сондықтан философиялық мәні басым, адамның қажеттілігін өтейтін абстрактылы ұғымдарды нақты тұрақталған дефинициялармен танытуға болмайды. Оны адам қалай сезінеді, қалай басынан өткереді, сол әсері арқылы танытады» [2, 10].

Анасы жайлы ойлағанда *артта қалған өмірінің сонау бір түкпірінен осы бір шуақты сәттер алыстағы жұлдыздай сәуле шашса, одан кейінгі бір сәт сәуленің бәрін өшіріп, кеудесіне*